УДК 78.087.6

Г.Ф. Юнысова

ТАТАР ВОКАЛЬ МУЗЫКАСЫНДА ШИГЫРЬ ТЕКСТЫН ТӘРҖЕМӘ ИТҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

В статье рассматривается вопрос о переводах вербального текста в татарской вокальной музыке. На примере песни «По ягоды» композитора Мансура Музафарова проанализированы проблемы переводов в связи с их соответствием оригиналу в плане названия произведений, содержания, количества куплетов. Внимание обращено на основной вид перевода в вокальной музыке – эквиритмический. Дана характеристика деятельности некоторых переводчиков в связи с результатами их работы. Намечены пути исправления обнаруженных недостатков в переводах песен и романсов композиторов Татарстана.

Ключевые слова: татарская вокальная музыка, композитор Музафаров, эквиритмический перевод, аллитерация, репертуар певцов, переводчики Бугаевский и Хисамов.

The article discusses the issue of translations of the verbal text in Tatar vocal music. On the example of the song «For Berries» by composer Mansur Muzafarov, the problems of translations are analyzed in connection with their correspondence to the original in terms of the title of works, content, and the number of verses. Attention is drawn to the main type of translation in vocal music - equirhythmic. The characteristics of the activities of some translators in connection with the results of their work are given. The ways of correcting the discovered shortcomings in the translations of songs and romances by the composers of Tatarstan are outlined.

Keywords: Tatar vocal music, composer Muzafarov, equirhythmic translation, alliteration, singers’ repertoire, translators Bugaevsky and Khisamov.

Бүген дөньяда чит телләр өйрәнү киң таралган. Әмма ул берничә тел белән генә чикләнә һәм күбрәк инглиз телен өйрәнүгә кайтып кала. Шуңа күрә тәрҗемә әдәбият бүгенге көнгәчә төрле халыкларның әсәрләре белән танышу өчен төп чыганак булып кала. Бу төрле һәм күпсанлы милләтләр яшәгән Россиядә бигрәк тә актуаль. Илебездә төп дәүләт теле – рус теле (иң беренче чиратта, милләтара аралашу теле), ә безнең республикада татар теле дә дәүләт теле статусына ия булу сәбәпле, Татарстанда чәчмә һәм шигырь белән язылган әсәрләр тәрҗемәләренең зур күпчелеге шуларга карый. Алар шигырь текстлары һәм ноталар басмаларына кертелгән. Рус теленнән татар теленә тәрҗемәләр башка милләт шагыйрьләренең Татарстанда киң таралган әсәрләрендә, татар композиторлары иҗатында очрый. Беренче очракта әсәрләр җыр һәм театр-сәхнә жанрларында тәкъдим ителә. Җырлар арасында Ленинга, Коммунистлар партиясенә, Ватанга (СССРга) багышланган, шулай ук революцион һәм балалар өчен әсәрләр күп. Аларны «Революцион җырлар», «Партия һәм Ленин турында җырлар» кебек махсус эчтәлекле, яисә «Халык җырлый» кебек

аерым төркемнәргә тупланган җыентыкларда бастырып чыгарганнар. Иҗтимагый-сәяси һәм патриотик яңгырашлы мондый җырларда тәрҗемәгә аеруча зур әһәмият бирелгән, һәм бу рецензияләрдә дә чагылыш тапкан. Аларның берсендә, мәсәлән, В. Лебедев-Кумач («Москва майская»), Н. Голодный («Матрос Железняк») шигырьләренең Ә. Ерикәй тарафыннан эшләнгән татарчага тәрҗемәләре тәнкыйть утына тотыла. М. Садриның (М. Исаковский, «Ике лачын»), Ә. Исхакның (А. Сурков, «Сталин турында җыр») һәм шул ук Ә. Ерикәйнең (М. Светлов, «Каховка») тәрҗемәләре хуплана. Мондый җырларны совет чорында бастырганнар. Дөнья классикасы сәхнә әсәрләре либреттоларының (Моцарт, «Фигароның туе»; Бизе, «Кармен» һ.б.) татарчага тәрҗемәләренә ихтыяҗ әллә ни озак дәвам итми. Алар 1939 елда Казанда ачылган опера һәм балет театры репертуарын формалаштырганда гына кирәк була. Аларның тәрҗемәләре өстендә XX гасырның 30 нчы елларында Мәскәү консерваториясе каршында оештырылган Татар опера студиясенең М. Җәлил җитәкчелегендәге әдәби секторына йөрүчеләр эшли [Исанбет, 1977, с. 18]. Әмма Казанда татар теленә тәрҗемә ителгән дөнья классикасы әсәрләре кыска гомерле булып чыга: опера һәм балет театры сәхнәсе аларны «үз итеп бетерми».

Татарстанның үз композиторлары иҗатында рус теленнән татарчага тәрҗемә ителгән әсәрләр күп түгел. Аларга, гадәттә, танылган шагыйрьләрнең юбилейлары уңаеннан мөрәҗәгать ителә. Мәсәлән, А.С. Пушкинның вафатына 100 ел тулу уңаеннан Мәскәү консерваториясендә шагыйрь сүзләренә язылган вокаль әсәрләр конкурсы үткәрелә. Аларга студияче композиторлар М. Мозаффаров һәм Ф. Яруллин («Чегәннәр», «Җырлама син, иркәм», Ә. Ерикәй тәрҗемәсе), Н. Жиһанов («Козгын козгынга оча», «Мәхбүс», Ә. Фәйзи тәрҗемәсе) мөрәҗәгать итә [Тазиева, с. 26]. Әмма кайчагында музыканы турыдан-туры шигырьнең оригиналы телендә дә иҗат итәләр. Әйтик, 1941/1942 еллар өчен хисап докладында Татарстан Композиторлар берлеге рәисе Н. Җиһанов нәкъ менә сугыш елларында татар композиторларының беренче тапкыр рус телендәге текстларга җырлар яза башлавын ассызыклый, чөнки вазгыять шуны таләп итә. Шундый җырлар арасында Н. Җиһановның М. Мишнев сүзләренә язылган «Пощады врагам не дадим» (икенче исеме: «Смерть фашистам»), «Фашистов раздавим» (А. Бендецкий сүзләре) әсәрләре дә бар. Татар вокаль музыкасындагы әлеге күренешләрнең икесе дә – русча оригинал яки рус теленә тәрҗемә ителгән шигырьләргә җырлар язу – татар композиторларының иҗатында киләчәктә дә дәвам иттереләчәк. М. Мозаффаров, А. Пушкин һәм М. Лермонтов поэзиясенә мөрәҗәгать итеп, XX гасырның 40 нчы елларында яңа бормалы көйләр эзли. Татарстанның рус телле шагыйрьләре Б. Старчиков («Ожидание» – «Зарыгу») һәм М. Таҗетдинов («Живут на свете сказки» – «Җир йөзендә әкият бар») һ. б. сүзләренә Н. Җиһановның менә дигән камера вокаль музыкасы үрнәкләре кебек үк, Шекспирның рухландыргыч

ике сонеты да (С. Маршак тәрҗемәсе) Р. Яхин язган көйләр белән яңгырады.

Бу мәкаләдә Татарстан композиторларының музыкаль әсәрләрендә әдәби текстны татар теленнән рус теленә тәрҗемә итүнең кайбер үзенчәлекләре игътибар үзәгенә алына. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, әлеге мәсьәлә тарихында (якынча XX гасырның 50 нче елларыннан алып 80 нче елларына кадәр) мондый хезмәтнең сан һәм сыйфатына игътибар җитәрлек дәрәҗәдә бирелгән чор да булды. Бүген вазгыять бөтенләй башка. Нәтиҗәдә, татар композиторларының вокаль әсәрләре еш кына өлешчә тәрҗемә белән бастырыла яки тәрҗемә бөтенләй юк. Рус телендәге текстта куплетлар тулы булмаганда, аларның саны, гадәттә, төп чыганактагыдан бергә ким булып чыга. Мондый мисалларны «Кайда да йөрәктә» дип исемләнгән җырлар җыентыгында да [Кайда да йөрәктә, б. 16; 54] табып була: М. Җәлил сүзләренә З. Хәбибуллинның «Сагыну»ы (өч куплеттан икесенең генә тәрҗемәсе бирелгән), Ә. Ерикәй сүзләренә С. Сәйдәшевнең «Бибисара» җыры (2+1). М. Мозаффаровның «Йөрәк җыры» җыентыгы да, С. Сәйдәшевнең академик басма булырлык өч томлы сайланма әсәрләре кебек үк, рус телле текст белән тәэмин ителмәгән. Татар композиторларының вокаль музыкасы басмаларында рус телле текст булмауның бер сәбәбе – шигырь төзелешенә нисбәтле тәрҗемә проблемалары, кайбер әдәби алымнар (мәсәлән, аллитерация) белән бәйле. Юллар һәм иҗекләр саны тигез булган әсәрләрне тәрҗемә итү җиңелрәк. Татарча текстларда бу, гадәттә, 7–8 иҗекле дүртьюллыклар. Әмма мондый бирелешнең көйләргә тәэсире бар. Ул бертөрлегә әйләнә һәм аны фаразлап була. Төрлелек, бормалы көйләрнең сыгылмалылыгы күп очракта шигырь төзелешенең гадәти булмавыннан килә. Шигырь текстының мондый композициясе М. Мозаффаровның вокаль музыкасында аеруча ачык чагыла, аның әсәрләрен юкка гына җыр-романслар дип атамыйлар. Мәсәлән, М. Мозаффаровның «Йөрәк җыры» җыентыгыннан рус теленә тәрҗемәләре булмаган ике җырдан өзекләр (башлам өлеше һәм кушымта) китерик: [Мозаффаров, б. 57, 70]: «Кайда йөрәктә» (С. Хәким сүзләре) һәм «Саумы, кояш!», (Р. Әхмәтҗанов сүзләре). Аларда шигырь юлларында иҗекләр саны төрле:

Кайда да йөрәктә

Анда ул,
Анда ул таңнарның
Нәкъ Кырлай өстендә атканы...

Саумы, кояш!

– Саумы, кояш!
Саумы, иртә!
– Исәнме! – диләр...
Иркәли, иркәли җанны
Ягымлы көйләр.

Аллитерация алымын (шигырь юлында тартык авазның берничә мәртәбә кабатлануы) куллануның ачык мисалы – Н. Җиһановның С. Хәким сүзләренә язылган «Өзелгәнсең сиреньнән» җыры. Җырның

исемендә һәм куплетларда язгы сирень чәчәге атамасындагы [с] тартыгы белән берничә тапкыр очрашабыз:

Яши миндә
синең тавыш,
синең сагыш,
синең сүз.

Шул ук хәрефне (авазны) кабатлау юлы белән тәрҗемә кылу шактый авыр. Башка бер тартык авазны, мәсәлән, [т] авазы белән эш итү җиңелрәк: «оторвалась ты от ветки сирени». С. Хәким шигырендәге аллитерацияне, юлларда сүзләрнең аваз тезмәсен тәрҗемәдә бирү бик авыр, бу образ аерылышу һәм саубуллашу сагышы белән өретелгән. Сынган сирень ботагы «чәчәк аткан», сөю тулы дөнья тормышыннан китү (аерылу) символы буларак кабул ителә, аның артыннан сулу һәм үлем килә. Рус теленә тәрҗемәдә әлеге шигърилек һәм шигырьнең эчке мәгънәсе сакланмаган (В. Мостафин тәрҗемәсе) [Жиганов, с. 5].

Татар композиторларының вокаль әсәрләрен тәрҗемә итү зарурлыгы бүгенге уку-укыту процессында аеруча мөһим, чөнки аларның музыкасы белән танышу дәресләрендә еш кына республикага Россиянең башка (кайчагында бик ерак) төбәкләреннән һәм ерак чит илләрдән килгән төрле милләт вәкилләре катнаша. Татар композиторларының рус телендәге вокаль һәм опера музыкасы эчтәлегенә нәкъ менә шуларның тискәре мөнәсәбәте нәтиҗәсендә мәкалә авторы әлеге күренешкә игътибар итәргә мәҗбүр булды да. Әмма кайчандыр югары сыйфатлы тәрҗемәсе булган очракта гына, республикада да, аннан читтә дә Татарстан композиторларының романс һәм җырларын башка милләт җырчыларының репертуарына кертә торган булалар. Казандагы башкаручылар бу эшкә татарча радиотапшырулар тәкъдиме буенча тартыла. Мәсәлән, XX гасырда 60 нчы елларның икенче яртысында [Фәйзуллин, б. 4] кичке тапшыруларда татар композиторларының рус телле артистлар башкаруындагы җырлары тапшырыла башлый. Анда М. Җәлил исемендәге опера һәм балет театрының күренекле җырчылары катнаша. Бу театр күп очракта Россиянең башка театрлары белән дә бәйләнештә торып эш итә. Алар арасында О. Логинова, А. Талмазов, М. Пантюшин («Кара урман», С. Сәйдәшев), Н. Зайцева («Зоя турында баллада», Җ. Фәйзи; «Сагыну», З. Хәбибуллин) һәм В. Зорин («Табын җыры», Р. Яхин), шулай ук татар дәүләт филармониясеннән – А. Огородников («Таң йолдызы» исемле серенадасы, Ф. Әхмәтов) һ.б. бар. Шул ук вакытта татар композиторларының, барыннан да элек С. Сәйдәшев, М. Мозаффаров, Н. Җиһанов, Ә. Фәттах һәм Р. Яхинның вокаль музыкасы (М. Җәлил һәм Ә. Ерикәй сүзләренә) рус телендә Г. Отс, А. Ведерников, А. Огнивцев, В. Трошин, В. Канделаки, Л. Исаева, Н. Поставничева, Н. Рубан, В. Борисенко кебек танылган җырчылар башкаруында яңгырый. Кызганычка каршы, бу фактлар, шулай ук республикабыздан читтә яшәгән татар җырларын башкаручыларның күбесе

турындагы мәгълүмат әлегә кадәр музыка белгечләренең хезмәтләрендә яктыртылмаган.

Татар композиторларының вокаль әсәрләрен карап-тикшереп чыкканнан соң, шул ачыкланды: ноталы басмаларда шигырьләрнең тәрҗемә сыйфаты күп очракта канәгатьләнерлек түгел. Тәрҗемәнең төрле төрләре бар. Вокаль музыка әсәрләрендә шуларның иң катлаулысы – эквиритмик тәрҗемә кулланыла. Бу терминның нигезендә «экви» сүзе ята, ягъни «тигез» (ритмлы). Аның тасвирламасында төп басым **техник элементларга** – иҗек һәм сүз басымнарына, сүз аралары санына, шигырь үлчәменә, клаузулаларны (рифмовкалар) саклауга ясалган. Чыннан да, автор тарафыннан билгеләнгән авазлар санын һәм ритмик рәсемне саклап җырлау өчен, тәрҗемә ителгән шигырьне көе белән яраштыру мөһим. Гәрчә филологлар билгеләп үткәнчә, эквиритмиклык тулы яки өлешчә булырга мөмкин, әмма чынбарлыкта беренче төргә ирешеп булмый диярлек. Оригинал телен белмәгән белгечкә эквиритмик тәрҗемә ясарга кушыла һәм аңа ритмик ягы үрнәк нигезендә эшләнгән мәгънәсез сүзләр тоттырыла. Шуңа күрә, әсәрләрнең эчтәлеге еш кына канәгатьләнерлек булмый, бу исә татар композиторларының вокаль музыкасында шактый сизелә, гәрчә чыгарылмалар булса да. Аерым тәрҗемәчеләр оригинал эчтәлеген дөрес чагылдырырга гына түгел, ә «рус тыңлаучысына... шигырь юлларының шигъри сурәтлелеген һәм аны оригиналда тыңлаучының йөрәгендә җыр яки ария тудырган хисне» дә тапшырырга да омтылганнар [Рустем Яхин, 1996, с. 125]. Тәрҗемәләрдә төп проблемалар текст төзелеше, әсәр эчтәлеге һәм андагы образлар **поэтикасы** белән бәйле рәвештә барлыкка килә. Санап үтелгән сыйфатларны тәрҗемәдә хатага китерә торган объектив сәбәпләргә кертергә мөмкин. Әлеге проблемаларны тикшерүдә төп әсәр итеп М. Мозаффаровның М. Җәлил сүзләренә язылган (русчага В. Бугаевский тәрҗемәсе) «Җиләк җыйганда» җыры сайланды, ул беренче тапкыр Мәскәүдә «Искусство» нәшриятында 1938 елда басылып чыккан. Шулай ук башка әсәрләрдән дә мисаллар китерелә.

М. Мозаффаровның җырында оригиналга тәңгәл килмәгән тәрҗемә, кайбер башка әсәрләрдәге[1] кебек үк, иң элек тотрыклы, үрнәк була алмаган шигырь тексты аркасында туган. 1937 елда М. Җәлил М. Мозаффаровның «Җиләк җыйганда» җырының нигезенә яткан «Җир җиләге» шигыре өстендә эшен әле тәгалләмәгән булса кирәк, чөнки бу әсәрнең бер-берсеннән аерылып торган ике варианты бар. Алар икесе дә икешәр куплеттан тора, ә композиторның җыры әлеге вариантларның төрле өлешләрен сайлау нәтиҗәсендә өч куплеттан торган (шигырьнең беренче оригиналының башына тулысынча икенчесенеке кушылып киткән). Тәрҗемәче дә (В. Бугаевский) җыр эчендә өлешләрнең урыннарын алыштырган.

[1] Мәсәлән, Т. Гыйззәтнең «Бишбүләк» пьесасыннан «Өмә җыры»ның тексты, сүз һәм көйнең аһәңлелегенә ирешергә омтылган С. Сәйдәшев кушуы буенча, спектакльне сәхнәгә куйганда үзгәртелә.

Аның тәрҗемәсе оригинал әсәрнең шигъри юллары белән туры килми. Чынлыкта ул соңгы өлештәге сүзләрне ике тапкыр төрлечә тәрҗемәләп, икенче һәм өченче куплетлар сыйфатында биргән. Шулай ук җыр иҗат итүчеләр (шагыйрь һәм композитор) кушымтага төрлечә якын килгәннәр. М. Җәлил әсәреннән аермалы буларак, М. Мозаффаровта шигъри юллар (мисалда калын шрифт белән аерып бирелгән) һәркайда кабатлана (гадәттә кушымталарда). Кушымта сүзе-сүзгә шигырьнең беренче вариантының башлам куплетыннан алынган. Бу әсәргә кадәр М. Мозаффаров халык җырын эшкәрткән булса кирәк, композитор «һай» сүзен шуннан күчергән (М. Җәлилдә «ах») [Җәлил, б. 122]. Шигырь тәрҗемәсенең әле күптән түгел генә яңадан басылган нөсхәсендә ул, гомумән,раслауны белдергән «да» (әйе) сүзе белән алмаштырылган һәм шигырь юллары башкача урнаштырылган (оригиналдагы кебек биш түгел, ә җиде). Түбәндә китерелгән таблицада М. Җәлил шигыренең икенче вариантындагы сүзләр, аның М. Мозаффаров әсәренә кергән куплетларын (җыр тексты белән чагыштырып) күрсәтү өчен, аскарак күчерелгән.

Шигырьнең беренче варианты	*Шигырьнең икенче варианты*	*Җыр тексты*	*Җыр текстының тәрҗемәсе*
Йөгерә-йөгерә җиләк җыйганда, Карагайлы урман буенда, Син булырсың минем уемда. Ах... җир җиләгем, кура җиләгем, Сагынып көтәм сине, чибәрем.		Йөгерә-йөгерә җиләк җыйганда, Карагайлы урман буенда, Син булырсың минем уемда, һай! Җир җиләгем, кура җиләгем, Сагынып көтәм сине, чибәрем!	Ищу ли ягод ранней порой, Брожу ли я тропою лесной, Думы к тебе стремятся одной, хай! Ты слаще ягод, ты ярче весны, Думы тобою одной полны.
Җырлый-җырлый печән чапканда, Колхоз туганда, болында, Син булырсың тагын уемда. Ах... шат яшим мин бәхтем таңында, Син дә булсаң иде янымда.	Кайтып килсәң урман юлыннан, Йөгерә-йөгерә каршы чыгармын, Тәмле җиләк белән сыйлармын. Ах... җир җиләгем, кура җиләгем, Сагынып көтәм сине, сөйгәнем!	Кайтып килсәң урман юлыннан, Йөгерә-йөгерә каршы чыгармын, Тәмле җиләк белән сыйлармын, һай! Җир җиләгем, кура җиләгем, Сагынып көтәм сине, чибәрем!	Идет моя бригада на луг И с песней косит сено вокруг – Думы к тебе стремятся, мой друг, хай! Ты слаще ягод, ты ярче весны, Думы тобою одной полны.
	Кайтып килсәң печән өстенә, Җырлый-җырлый каршы барырмын, Уңыш белән каршы алырмын. Ах... шат яшим мин бәхтем таңында, Син дә булсаң иде янымда.	Кайтып килсәң печән өстенә, Җырлый-җырлый каршы барырмын, Уңыш белән каршы алырмын, һай! Җир җиләгем, кура җиләгем, Сагынып көтәм сине, чибәрем! Җир җиләгем	Тебя увижу на молотьбе, Цветком сверкнешь в девичьей гурьбе, Песней стремиться буду к тебе, хай! Ты слаще ягод, ты ярче весны, Думы тобою одной полны.

Әсәрнең шигъри һәм музыкаль өлеше XX гасырның 30 нчы елларында композитор, шагыйрь һәм аларның иптәшләре Мәскәү консерваториясе каршындагы Татар опера студиясендә эшләгән һәм укыган чорда иҗат ителә. Димәк, М. Җәлил М. Мозаффаровның җырында үзе язган шигырьнең үзгәртелүе турында белгән һәм моның белән килешкән. Бу җырның сүзләрен тәрҗемә итүдәге кыенлыклар аның куплетларында һәм кушымтасында башкаручының җенесен билгеләгәндә эчтәлекнең анык булмавы аркасында барлыкка килә. Җыр хатын-кыз тавышы белән башкарыла. Ул шактый популярлашып китә һәм Татарстанның әйдәп баручы җырчылары – С. Садыйкова, Н. Теркулова, Д. Баранникова һәм Ә. Галимова репертуарына керә. Алар башкаруында ул 1938, 1954, 1959 һәм 1968 елларда пластинкаларга яздырылган. Куплетларның яшь кыз исеменнән җырлануы бәхәссез. Нәкъ менә ул йөгерә-йөгерә җир җиләге җыя һәм үзенең сөеклесе турында уйлый.

Йөгерә-йөгерә җиләк җыйганда,
Карагайлы урман буенда,
Син булырсың минем уемда, һай!

Авыл җирендә җиләк җыю хатын-кыз эше булып саналган. Аннары җиләк-җимештән еш кына как ясаганнар. Күп кенә халык җырларында, әкиятләрдә һәм уеннарда да шул турыда әйтелә. Ә менә кушымтада, безнең карашка, егет исеменнән мөрәҗәгать ителә. Биредә без Шәрыктагы күп кенә халыкларның традицион алымы белән очрашабыз: сөйгән ярның гүзәллеге төрле табигать күренешләре белән чагыштырыла. Шигырьдә ул җиләк (җир җиләге һәм кура җиләге) белән бәйләп күзаллана. Кушымтадагы йомгаклау сүзе белән – «чибәрем» дип шулай ук һәрвакыт хатын-кызларга дәшәләр.

Җир җиләгем, кура җиләгем,
Сагынып көтәм сине, чибәрем!

Шул сәбәпле, күрәсең, бу шигырьне рус теленә күчергән В. Бугаевский тәрҗемәсендә җырның буеннан буена хикәяләү егет исеменнән алып барыла. Татар композиторларының кайбер башка вокаль әсәрләрендә тәрҗемәчеләр гомумкешелек әһәмиятенә ия булган юлларда, киресенчә, җенес сыйфатын (гәрчә ул аермачык күренеп торса да) аерып күрсәтәләр. Шуңа бәйле рәвештә Т. Гыйззәт пьесасы буенча куелган «Бишбүләк» спектакле (тәрҗемәче Р. Хисамов) өчен С. Сәйдәшев иҗат иткән «Өмә җыры»ннан берничә мисал китерик. Аның кушымтасы гади җөмләдән – «Ай-һай, дусларым, дусларым, дус-ишләрем», дип дусларына мөрәҗәгать итүдән башлана, анда «дусларым» сүзе генә кабатлана. Әмма ул «Нет хорошего сукна, плачет девушка одна» дип тәрҗемә ителгән [Сәйдәшев, б. 138]. Шунысын да әйтергә кирәк, «дус-ишләрем» гыйбарәсе татарларда күбрәк ирләргә туры килә. Әмма рус телендәге җыр, башкаручылар төркеменнән чыгып, «Кызлар җыры» дип исемләнгән, бу аның мәгънәсен

чагылдырмый. Җырның исеме күп нәрсәләрне сыйдыра, аны туры мәгънәдә («Өмә җыры» – «ярдәм җыры») һәм нибары ике сүз белән генә әйтеп бетереп булмый. Ул татар халкы көзге йолаларының берсе – авыл кызларының, кайсы да булса йортта җыелып, күмәк эш башкаруы белән бәйле. Алар монда үзара ярдәмләшеп тула басу белән шөгыльләнгәннәр (тула басу өмәсе). Кызлар һәм егетләр җыелган мондый утырмаларда эш һәм күңел ачулар бергә үрелеп барган. Бу җырда алдагы дүртьюллык татар телендәге куплетларда сүзгә-сүз кабатланса да, төрлечә тәрҗемә ителгән.

Аңламыйсыз йөрәгемнең Нигә ярсып типкәнен; Аңламыйсыз күңлем тәрәзәсен Кемнең килеп чирткәнен.	Из сукна сошьем кафтан мы, Чтоб носил его джигит. Пусть он будет и отвагой И кафтаном знаменит (1).	Если б знали, как однажды Меня парень повстречал, Как в окно души девичьей Он тихонько постучал (2).

Көнкүреш *детальләрен* (бигрәк тә беренче куплетта) кертү нәтиҗәсендә тәрҗемәдә эчтәлекнең мәхәббәт белән бәйле ягы фәлсәфи төсмерен югалткан. Тәрҗемәче, автор текстыннан аермалы буларак, соңгы юлларда кыз турында искә ала. Татарча шигырьдә әлеге юллар әллә кемнәрнең күңел кылларын тибрәндерә. Мәсәлән, виолончельдә уйнаучы беренче профессиональ татар музыканты Хәмит Әбүбәкеровның кызы кайбер спектакльләрдә С. Сәйдәшев иҗат иткән көйләрне әтисе башкаруында (уйнавын һәм җырлавын) ишеткән. Ул әлеге җырның нәкъ менә шушы юлларын исендә калдырган. Бу мәкаләнең авторы үз вакытында әлеге йомгаклау җөмләсенең рус теленә тәрҗемәсен тәкъдим иткән иде [Юнусова, с. 72]:

Аңламыйсыз күңлем тәрәзәсен Кемнең килеп чирткәнен.	Вам не понять: в окно души моей Кто, подойдя, тихонько постучал.

Татар композиторларының вокаль әсәрләрендә еш кына тәрҗемә оригиналның барлык өлешләрендә – җырның исемендә, башында һәм куплетында татарча шигырь белән ярашмый. Әсәр исемнәре кыска булуга карамастан, аларның дөрес тәрҗемәсе кирәкле җырның ноталарын эзләгәндә аеруча мөһим. Шул ук вакытта, әсәр исемнәре генә түгел, хәтта җыр җыентыкларының исемнәре дә туры килмәгән очраклар бар. Мәсәлән, бер җыентыкның тышына «Кайда да йөрәктә» дип язылган. Ул – М. Мозаффаров иҗат иткән танылган җырның исеме. Әмма аны рус теленә тәрҗемә итәсе урынга бөтенләй башка авторның – С. Сәйдәшевнең «Без кабызган утлар» әсәренең исеме куелган. Әсәр исемнәрен ялгыш тәрҗемә итү сәбәпләре төрле. Бигрәк тә автор кулъязмасын мөхәррир эшләгән вариант белән чагыштырганда, сәхнә әсәрләрендә дә номерлар атамасындагы үзгәрешләрне күрергә мөмкин. Еш кына татар композиторларының вокаль әсәрләрендә тәрҗемәгә аның мәгънә ягыннан оригиналга туры килүкилмәве ягыннан катгый таләпләр куелмаган. Хәтта үз шигырьләрен тәрҗемә иткән шагыйрьләр дә ирекле шәрехләүгә барганнар, бу исә кайбер вокаль әсәрләрнең исемнәрендә чагылыш тапкан. Мәсәлән,

Ә. Ерикәйнең «Кил, чибәрем» шигыре гүзәл романтика белән сугарылган. Рус теленә тәрҗемәдә Р. Яхин романсында ул бөтенләй башкача яңгырый: «Тебя желанней нет». Исегезгә төшерәбез, тәрҗемәдә исемнәре чыганактан аерылган әсәрләрне эзләү еш кына проблемалы булып чыга. Р. Яхин иҗаты мисалында әлеге мәсьәләне Й. Исәнбәт тарафыннан әзерләнгән биобиблиографик күрсәткеч [Рустем Яхин, 2001, с. 40] ярдәмендә хәл итәргә мөмкин. Әмма мондый белешмәлеге булмаган башка татар композиторларының әсәрләре белән нишләргә? Ә инде М. Мозаффаровның без тикшергән җырына килгәндә, М. Җәлилнең шигыре «Җир җиләге» дип исемләнгән. М. Мозаффаровның «Җиләк җыйганда» атамасы берничә тәрҗемәдә очрый, шуларның иң киң таралганы – «По ягоды», ләкин сирәк очрый торган «Собирая ягоды» дигәнен иң төгәле дип танырга кирәк. Җыр исеменең беренче вариантын әдәби һәм шигъри яңгырашы аркасында сайлап алган булганнар, күрәсең. Югарыда күрсәтелгән пластинкаларда җырның композитор куйган исеме ике язмада татарча («Җиләк җыйганда», Н. Теркулова җырлый) һәм русча («По ягоды», Д. Баранникова җырлый) бирелгән, башкаларында – М. Җәлил шигыренең үзенчәлекле исеме урын алган.

Татар шигырьләрен рус теленә тәрҗемә иткәндә иң начары – аның төп чыганак эчтәлегенә туры килмәве, бу еш кына аны артык гадиләштерүгә китерә. М. Мозаффаровның «Җиләк җыйганда» җырының татарча шигъри юлларын тәрҗемәсе белән чагыштырганда бу аеруча ачык күренә. Бу җәһәттән «когда моя бригада возвращается с косьбы» җөмләсе бигрәк тә аерылып тора. Ул күп кенә татар композиторларының (С. Сәйдәшев, Р. Яхин) иҗади омтылышларына туры килмәгән, чөнки алар поэтик образлар булмаган, көнкүрешне сурәтләгән шигырьләрдән качарга тырышканнар.

Вокаль музыкада татар шигырьләре тәрҗемәләренең сыйфаты канәгатьләнерлек булмауның субъектив сәбәпләре тәрҗемәчеләрнең тиешле белемгә ия булмавы һәм шәхси үзенчәлекләре белән бәйле. Аларның кайберләрен тасвирлап узыйк. М. Мозаффаровның «Җиләк җыйганда» җырында текстны рус теленә Владимир Александрович Бугаевский (1905–1964) тәрҗемә иткән. Ул үзе дә шигырьләр язуга карамастан, тәрҗемәче буларак та танылган. В. Бугаевский төрле шагыйрьләрнең мирасына мөрәҗәгать иткән. Гете әсәрләрең тәрҗемә итеп, аеруча зур уңыш казанган. Шул ук вакытта аның немец телен бик яхшы белүен һәм алман шагыйренең иҗаты белән мавыгуын да ассызыклыйлар. В. Бугаевскийның игътибарын музыкаль темалар җәлеп иткән. Аның үзенең, мәсәлән, «Бетховен» дигән шигыре дә бар. Ә чагыштырмача күптән түгел (моннан алты ел элек) немец композиторы Р. Вагнерның беренче өч операсы либреттоларының В. Бугаевский тарафыннан эшләнгән тәрҗемәләре басылып чыга. В. Бугаевскийның иҗади мирасында әледән-әле татар шигърияте әсәрләре дә күренә. Ләкин шуны да әйтергә кирәк: аның алар өстендә ничек эшләве моңарчы бөтенләй өйрәнелмәгән. Аларның басылып

чыкмаганнары турында белешмәләрне, аерым алганда, Россия дәүләт әдәбият һәм сәнгать архивында табарга мөмкин. Анда, мәсәлән, Ә. Ерикәй шигырьләренең ул ясаган тәрҗемәләре саклана. Аларны үз вакытында «Октябрь» журналы редакциясенә тәкъдим итеп караганнар, әмма барыбер бу тәрҗемәләр аның архивында калганнар. Татар композиторларының вокаль һәм опера музыкасында Казан тәрҗемәчеләреннән Р. Хисамовны аерым билгеләп үтәргә кирәк. Раушан Кыям улы Хисамов Казан дәүләт консерваториясенең вокаль факультетын тәмамлаганнан соң, башта филармониядә эшләгән, аннары М. Җәлил исемендәге опера һәм балет театрына күчкән. Кыска гомерле булуына карамастан (1927–1961), җырчы-солист (характерлы тенор), тәрҗемәче, либреттоны, тәнкыйтьче, опера театрының репертуар-әдәби бүлеге мөдире буларак, үзен төрле яклап күрсәтә алган. Н. Җиһановның «Алтынчәч» (Урмай партиясе) һәм Җ. Фәйзинең «Тапшырылмаган хатлар» операларын (Искәндәр һәм Студент рольләре), Җ. Фәйзинең «Башмагым» музыкаль комедиясен (Зыя Гафуров, Беренче шымчы) куйганда җырчы сыйфатында катнашкан [Исәнбәт, 2003, б. 128]. А. Ключаревның «Тау әкияте» балеты либреттосын язуда Р. Хисамов иҗатташ булган. Күрәсең, театрда әдәби бүлек мөдире вазифаларын башкару аңарда бу мәдәни-тамаша учреждениесе турында мәкаләләр, шулай ук анда куелган спектакльләргә рецензияләр язу теләге тудыра («Башмагым» комедиясе, «Кисекбаш», «Раушан» һәм «Тау әкияте» балетлары турында). Ул татарчадан русчага төрле жанрларга караган зур-зур әсәрләр тәрҗемә итә: Н. Җиһановның «Җәлил» операсы либреттосы (В. Фере белән берлектә), С. Сәйдәшев музыкаль драмаларыннан аерым шигырьләр («Зәңгәр шәл», «Наемщик», «Ил», «Бишбүләк» һ.б.), композиторның кайбер мөстәкыйль вокаль әсәрләре. Аның тәрҗемәләрендә дә кытыршылыклар бар һәм аларның барысын да уңай бәяләп тә булмый. С. Сәйдәшев белән Т. Гыйззәтнең «Өмә җыры»н да соңгылары исәбенә кертергә туры килә.

Текстны татар теленнән рус теленә күчерү турында сөйләшүгә йомгак ясап, шуны әйтәсе килә: тәрҗемә белән оригинал шигырь телен яхшы белгән һәм әсәр белән мавыгып эшләгән кеше генә шөгыльләнергә тиеш. Шуны да искәртик: СССР да хәтта чит ил язучыларының әсәрләрен дә беренчел чыганактан түгел, ә рус теленнән тәрҗемә иткәннәр. Тагын шунысы да бар: тәрҗемәче тиешле белемгә ия булырга тиеш (филологик белем күздә тотыла). Моннан тыш, шигырь текстларын үзе дә аз гына булса да шигырь язу сәләтенә ия кеше тәрҗемә итәргә тиеш, дигән фикер дә бар (мәсәлән, танылган полиглот һәм укытучы Д. Петров). Үз вакытында күренекле шагыйрь, Казан дәүләт университеты телчесе һәм укытучысы М. Ногман (1912–1976) әнә шул таләпләргә тулаем җавап биргән. Ул берничә көнчыгыш телен (үзбәк, таҗик, фарсы һәм төрек телләрен) яхшы белгән һәм шулардан турыдан-туры татарчага тәрҗемә иткән. М. Ногман бу эш белән яратып шөгыльләнгән. Аның татар теленә тәрҗемәләре арасында совет композиторларының берничә мәшһүр җыры да бар:

«Кайда сез, дусларым, полкташларым?» («Где же вы теперь, друзья-однополчане?» В. Соловьев-Седой көе, А. Фатьянов сүзләре), «Яз көнендә гөлләр матур була» («Хороши весной в саду цветочки», Б. Мокроусов көе, С. Алымов сүзләре) һ.б. [Юзиев, б. 9].

Татар композиторларының вокаль әсәрләре кергән басмаларда рус телле шигырьләр уңышсыз дип табылган очракларда, әлеге хәлне төзәтү өчен, аларның кайберләрен, тәрҗемәләрне (җыр исемнәрен дә кертеп) алмаштырып, әйтик, композитор һәм шагыйрьләрнең юбилейлары уңаеннан яңадан нәшер итүне планлаштырырга кирәк. Нота元ларсыз, бары тик шигырьләрне генә бастырып чыгаруны да альтернатив вариант буларак күрсәтергә мөмкин. Оригиналны тәрҗемә белән чагыштыру өчен, бу очракта әсәрне берьюлы ике телдә бирү сорала.

Әдәбият

Җәлил М. Сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 429 б.

Жиганов Н. Лирическая тетрадь. Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. 28 с.

Исанбет Ю. Муса Джалиль и татарская музыка. Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. 160 с.

Исанбет Ю. Н. Словарь музыкально-сценических произведений татарских композиторов, поставленных на казанской сцене. Казань: Магариф, 2003. 158 с.

Кайда да йөрәктә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 152 б.

Мозаффаров М. Йөрәк җыры: Җырлар, романслар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 80 б.

Рустем Яхин: Биобиблиографический указатель. Казань: Магариф, 2001. 118 с.

Рустем Яхин в воспоминаниях современников. Казань, 1996. 276 с.

Сәйдәшев С. Без кабызган утлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 310 б.

Тазиева К.С. Мансур Музафаров. Казань: Татар. кн. изд-во, 1994. 152 с.

Файзуллин И. Песня жить помогает // Советская Татария, 1968. 4 дек.

Юзиев Н. Мәхәббәтнең гомере чикләнмәгән // Ногман М. Акчарлаклар оча Иделдә: җырлар, шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. Б. 8–10.

Юнусова Г.Ф. Жажда совершенства (судьба первого татарского профессионального виолончелиста) // Юнусова Г.Ф. О музыке и музыкантах Казани: сборник материалов. Казань: Отечество, 2009. 106 с.

Юнысова Гүзәл Фәйзрахман кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге фәнни хезмәткәре